

М.С. Амангельдина^{1*}, Ж.Ж. Жарылғапов², К.С. Калыбекова³

^{1,2} Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;
³ Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан
E-mail: mereke_amangeldina@mail.ru, zharylgapov_zhan@mail.ru, kalam_09@mail.ru

Лирикалық прозаның теориялық мәселелері

Мақалада прозадағы лиризм мен лирикалық проза жайындағы ұғымдар терең зерттеліп, ұлттық әдебиеттегі лирикалық прозаға тән әдістер мен көркем принциптер жайындағы ғылыми көзқарастар жан-жақты талданған. Бұл мәселе жайында отандық және шетелдік ғалымдардың әдеби-теориялық ой-пікірі сараланған. Лирикалық прозаның эстетикалық рөлі жайында пікірлер мен тұжырымдар көрсетілген. Қазақ әдебиетінде лирикалық прозаның зерттелу динамикасы қарастырылған. Жалпы «лирикалық кейіпкер» терминіне теориялық түсінік беріліп, сараланды. Осы бағытта ауқымды зерттеулер жүргізген ғалымдардың ойлары мен пікірі талқыланды. Ғалымдардың және зерттеушілердің талдаулары жүйеленді. Бұл орайда біршама лирикалық проза үлгілері негізге алынып, зерттелді. Яғни лирикалық прозаның жанрлық белгілері мен олардың көркем дәстүрлері, әдеби үдерістегі орны жайында ғылыми тұжырымдар жасалды. Әдебиеттану ғылымында лирикалық прозаның теориялық анықтамасын берудегі бірнеше көзқарас көрсетілді. Әсіресе ХХ ғасырдың соңына қарай қазақ прозасының дамуы жолындағы лирикалық үрдісті ғалымдар мен сыншылар әркілі немесе әртүрлі түсіндіріп келе жатқаны, бірқатар әдебиет сыншыларының еңбектерінде бұл мәселе жанрлық мағынасында емес, прозаның эмоционалды және сезім әсеріндегі құбылысты айшықтайтын стиль ретінде қарастырылатыны сияқты қайшылықты пайымдауларға түсінік беріледі. Қазақ әдебиетіндегі лирикалық прозаның қалыптасуы мен дамуы, жанрлық және стильдік ерекшеліктері ғылыми талдау өзегіне айналады. Лирикалық прозаның құрылымы және мазмұнын құрайтын барлық элементтер және оларды түзу немесе субъективтілік факторы, ұйымдастыру тәсілдері мен баяндау формалары қарастырылды. Қазақ әдебиетіндегі лирикалық прозаның өріс ала бастаған кезеңі ХХ ғасырдың басындағы жазушылардың шығармаларымен байланысты екені анықталды. Ол шығармалардағы кейіпкерлердің жан дүниесі, қуануы мен қасірет шегуі сияқты көптеген психологиялық көріністерді суреттеуде лирика элементтерінің прозаға кірігу тәсілдері айқындалады. «Лирикалық проза» терминінің нақты ғылыми анықтамасы әлі күнге толық тиянақталмағандықтан, бірнеше ғалымның пікірі жүйеленіп, ортақ тұжырым жасалады. Осыған сәйкес лирикалық прозаның басты критерийі көрсетіледі.

Кілт сөздер: проза, жанр, драма, тенденция, тұлға, лирика, лиризм.

Kipicne

Жалпы қазақ прозасының даму жолында автор мен оқырман ішіндегі монологтарға мейлінше екпін жасалып, баяндау экспрессивтілігін арттырып отыратын бірнеше тәсілдік ізденіс, нарративтік-көркемдік құбылыс кездеседі. Бұл әсіресе 1960 жылдардың ортасынан әдебиетке араласқан бірқатар жазушының стильдерінен байқалды. Бұл проза поэтикасына поэзиялық реңк пен лиризм элементтерінің батыл кіріге бастауы арқылы да көріне бастады. Аталмыш кезеңнің прозасына байланысты лиризм көркем субъект рөлінің артуымен, жазушылардың жеке идеялық-саяси принципін, қоғамның элеуметтік-этикалық нормалары хақындағы көзқарастары мен идеяларын ашық білдіруге деген ұмтылыстарымен тығыз байланысты болды. Мұндай эстетикалық сипат «лирикалық проза» деп жанрлық анықтама алған шығармалардың пайда болуына да қатысты.

Қарапайым түсінікте лирикалық проза автордың субъективті ойы мен авторлық көңіл көңіл-күйі доминант болатын прозалық шығармаларды айтамыз. Әдебиеттану ғылымында мұндай шығармалардың ерекшелігін анықтаудың күрделілігі туралы біршама пікір айтылды. Көптеген әдебиет тарихшылары прозадағы автор тұлғасын алғаш күн тәртібіне енгізген сентиментализм екенін жазады. Сентиментализмде автор кейіпкер болмысына кедергісіз араласып, субъективті эмоциясын араластырып жіберетіні шындық. Бірақ та прозадағы лиризм табиғатын тек қана сентиментализм ағымына байланысты ерекшеліктермен шектеуге де болмайды.

* Хат-хабар үшін автор. e-mail: mereke_amangeldina@mail.ru

Лирикалық проза табиғаты шетелдік ғалымдардың да назарында болды. Зерттеуші Mark Jarman (Марк Джарман) «Өлең мен прозадағы лирика» («The Lirik in Verse and Prose») еңбегінде поэзиялық жанр мен прозадағы лирикалық элементтердің көрінісін көлемді түрде талдаса [1], Колумбия университетінің профессоры J.A. Parras (Дж.А. Паррас) лиризмнің баяндауға әлеуметтік мағына берудегі қызметіне көңіл бөлді [2]. Ағылшын әдебиетінің зерттеушісі G.G. Starr (Г.Г. Сарр) аталмыш мәселені ағылшын қаламгерлері Элиза Хейвуд пен Афра Бенннің шығармалары арқылы қарастырды [3]. Кейін онда айтылған тұжырымдарды кеңейтіп, поэзия мен роман жанрының қарым-қатынасын XVIII ғасыр әдебиетінің мысалдары арқылы талдады [4]. Зерттеуші лириканың посторальды романдардағы қаһармандардың ішкі дүниесін ашып көрсетудегі басты тәсіл болғанын айтады. Ал француз зерттеушісі С. Malroux (К. Мальру) аудармалардағы проза мен лириканың арақатынасын ашуға тырысты [5]. Орыс зерттеушілері Н.Д. Тамарченко, В.И. Тюпа, Н.С. Бройтмандардың «Көркем дискурс теориясы. Теориялық поэтика» атты ұжымдық еңбектерінде лиризм мен прозалық баяндаудың арақатынасы талданады [6]. А.И. Павловскийдің «Лирикалық проза туралы» прозадағы лиризм құбылысын жеке жазушылардың шығармашылығында қарастырудың үлгісі [7]. Э.А. Бальбуrow «Лирикалық проза поэтикасы» еңбегінде «лирикалық проза» ұғымын нақты әдеби-теориялық категория ретінде саралады [8]. Орыс әдебиеттанушылары көркем шығармадағы лирикалық негіздер мәселесіне арнап арнайы ғылыми жинақ та шығарған болатын [9].

Қазіргі уақытта прозалық шығармалардың поэтикасында «лирикалық кейіпкер» деген термин қолданылып жүр. Алайда оның эмоционалды, сезімталдық белгілерін ескерсек, оның негізгі орны поэзияда болуы заңдылық еді. Демек, прозада ол өзінің қасиетін жоғалтпауы шарт. Яғни, біріншіден, оқырман мен автор арасындағы делдал, жол сілтеушілік, яғни автордың ойы, сезімі, автордың сөзінің кейіпкер арқылы оқырманның жүрегінен орын алуы болса, екіншіден, жазушы ұсынып отырған шығармада авторлық «мен» арқылы автор образының жасалуы. Шығармадағы автор образы — жазушының жеке тұлғасының бейнеленуі. Ол жанрына қарай әр түрлі дәрежеде, түрлі қырынан көрініс береді. Яғни, эпикалық шығармада баяндаушы ретінде көрінсе, поэзияда лирикалық тұлға ретінде, ал, драмалық шығармада оқиға сюжетінен сырт тұрады.

Әдебиеттану ғылымында лирикалық прозаға анықтама беруде бірнеше көзқарас кездеседі. «Қазақ әдебиеті энциклопедиясында» «лирикалық прозаны жанр ретінде қарағаннан гөрі прозадағы стильдің бір түрі деп қараған дұрыс», – деген пікір беріледі [10; 448]. Әсіресе XX ғасырдың соңына қарайғы қазақ прозасының дамуындағы лирикалық үрдісті ғалымдар мен сыншылар әртүрлі түсіндіреді. Мысалы, ғалым Б. Майтанов әдеби үрдістегі мұндай стилді психологизм принципімен жазылған шығармаларға жатқызады. Бұл ретте ғалым Я. Элсбергтің «Қазіргі орыс прозасындағы стильдік ізденістер туралы» мақаласындағы «... терең лирикалық стиль тасасында өз ойлары, сезімі мен тебіренісі немесе солардың кейбір қырлары туралы айтуға хақы бар адам тұруы шарт», – деген көзқарасын, осыған байланысты Липиннің лирикалық проза туралы «жазушының шындыққа қатысы, олардың өзі туралы шындықты айтуы» сияқты пікірін негізге ала отырып, екі пікірдегі айтар ойдың түбі бір екеніне ден қояды. Мұндай үрдіс лирикалық прозадағы психологизм заңдылықтарының басымдық алуынан деп қарайды [11; 55].

Материалдар мен әдістер

Прозадағы лиризм табиғатын психологизм принциптерімен сәйкес келетінін, кейбір тұсында қайсы маңызды болатынын анықтауға тырысқан ғалымдар тұжырымы бір жерден шыға берген жоқ. Осы мәселеге қатысты зерттеу жасаған С. Айтуғанованың «Прозадағы лиризм» атты мақаласында маңызды ой қорытылады. Ол «Әдебиеттану терминдер сөздігінде» берілген «автордың нәзік көңіл күйімен жазылған, сезім әсерімен суарылған прозалық шығарма» деген анықтамасына сүйене отырып, оның қазіргі әдебиеттануда лириканың синонимі ретінде қолданыла беретіндігін көрсетеді. Ғалым лирикалық прозаның композициясы, түр мен мазмұн бірлігі, стильдік ерекшелігі, драмалық қуаты т.б. сияқты компоненттерге көңіл бөлу керегін ескертеді. Сонымен қатар зерттеуші лиризм аясының кеңдігін жазушының жеке басы, өмірдің қай жағын суреттейтіндігі, оның мақсат-мұраты мен дүниетанымы сияқты фактормен байланыстыра отырып, «лиризм қаламгердің өмір құбылыстарын молырақ, кеңірек бейнелеуіне бөгет болады деген пікірдің шындыққа сәйкес келмейтіндігін ескеру керек» [12; 51], – дейді.

Әдеби шығармашылықты лиризмсіз елестету мүмкін емес. Лирика элементтері әдебиеттің әр жанрында азды-көпті кездесіп отыратыны да шындық. Кезінде В.Г. Белинский: «Лиризм болмаса, оның ішінде эпос пен драма тым сүреңсіз және оның мазмұнына да қарабайыр болар еді», – деп

жазған-ды [13; 227]. Көркем шығармаларда лирикалық стильдің бой көрсетуіне қарап, олардың барлығын лирикалық прозаға жатқыза беруге де болмайды. Бұл лириканың прозада атқаратын эстетикалық рөлі мен мөлшеріне қатысты. Лирикаға тән көркемдік тәсіл шығарманың поэтикалық жүйесінде доминанттық мән иеленсе, жанрдың баяндау құрылымын өзгертетіндей қуаты болса ғана лирикалық проза туралы сөз қоғауға болады. Зерттеуші Э.А. Бальбуров айтуынша, лирикалық сарын туындының құрылымдық-формалық жүйесіне қандай өзгеріс әкелетінін көрсету керек. Сонда ғана лирикалық прозаны терминологиялық тұрғыдан бөліп көрсетуге болады. Ол: «Лирикалық проза дегеніміз стильдік сипаттама ма, әлде жанр ма деген сұрақтарға сонда ғана жауап табылады» [8; 10], – деп жазады.

Қазірге дейін «лирикалық прозаның» әдеби-теориялық термин ретіндегі аяқталған ғылыми анықтамасы жоқ. Көп сыншы өз еңбектерінде бұл құбылысты жанрлық мағынада емес, прозадағы эмоционалды құбылыстарды білдіретін стиль ретінде көрсетеді. Осыған байланысты кейбір лирикалық прозаның жанрлық ерекшелігіне сәйкес оның критерийі де айқындалмай қалды. Бұл орайда зерттеуші А. Эльяшевичтің лирикалық прозаға қатысты пікірлері маңызды болғанымен, біраз мәселе басы ашық күйінде қалып қойды [14].

Қаламгерлердің прозадағы лиризм тәсілдерін жіті меңгеруі ХХ ғасырдың соңғы ширегінде прозаға оң өзгеріс әкелгендігі туралы айтылып жүр. Әрине бұл ұлттық әдебиетіміздің даму үрдісінде лирикалық сарындағы прозалық шығармалар болмады дегендік емес. Жоғарыда лирикалық прозаның ерекшелігі авторлық баяндаудан көрініс табатынын атап өттік. Баяндау формасында автордың субъективті-эмоционалды ахуалы алдыңғы қатарға шығатын Абай, Ыбырай шығармаларынан да лиризмнің бояуы байқалатынын танимыз. Бұған Ыбырайдың төл әңгімелері мен Абайдың қарасөздері дәлел бола алады. Абайдың «Ғақлиясы» туралы А. Исмакова «Қазақ көркем прозасы» еңбегінде: «Ондағы әрбір тіркес ой динамикасынан туады. Абай прозадағы ойларды талап етеді. Сондықтан Абайды табиғаты — поэзиядағы сурет өнері» [15; 94], – деген пікірі де осы ойымызды қуаттайды.

Ал әлем әдебиетінде лирикалық эпостың жаңа түрінің өрістеуіне, «Жоғалған уақытты іздеу» романдарының импрессионистік циклының авторы ретінде танымал болған еуропалық қаламгер М. Прустың орны айрықша. Оның «Барлығы нысанада емес — санада» деген эксперименттік принципі жүзеге асып қана қоймай, адам психологиясының, интеллектінің заңдылығын «Мен» аясында тануға тырысады. Ал орыс әдебиетіндегі лирикалық проза ХХ ғасырдың екінші жартысында И.С. Тургенев, Н.Г. Короленко, Ф.М. Достоевский, И.А. Буниндерден бастау алды. Бұған И.С. Тургеневтің «Көктемгі тасқын», Н.Г. Короленконың «Соқыр сазгер» сияқты прозалық шығармаларындағы лирикалық мотивтер мысал болады. Бұл орыс прозасында лирикалық сарындардың бұрын-соңды болмағанын көрсетпейді, мұнда да қазақ әдебиетіндегі Абай, Ыбырай шығармаларының әсері сияқты А. Белый, Ф. Сологуб, В. Брюсов сияқты орыс символистерінің ғалам бейнесін автор санасына бағындыруға арналған тәжірибелерінің ықпалы болғаны анық. Қандай да бір әдеби ағымның, көркем үрдістің ең жарқын өкілдері болатынын ескерсек, орыс әдебиетінде «лирикалық прозаны» жоғарғы сатыға көтерген И.С. Тургенев болса, қазақ әдебиетіндегі классикалық дәрежеге көтерілуін Ж. Аймауытов шығармаларына қатысты айта аламыз.

Қазақ әдебиетіндегі лирикалық прозаның өріс ала бастаған кезеңі — ХХ ғасырдың басы. Бұл Б. Майлин, М. Дулатов, Ж. Аймауытов шығармаларында лиризмнің айқын көрініс беруімен байланысты. Мысалы, Б. Майлиннің «Шұғаның белгісінде» екі жастың арасындағы махаббат сезімі, тағдыр тауқыметін сезіну, кейіпкердің жан дүниесі, қуануы мен қасірет шегуі сияқты көріністі суреттеуде лирикаға тән көркем тәсілдің эстетикалық қызметі ерекше болды. Әсіресе Қасымжанның баяндауы, Кәрімнің Шұғаға жазған хаты, Қасымжан мен Зәйкүлдің бір-біріне ғашықтық сезімін білдіруі, Әбдірахмен мен Шұғаның арасындағы хаттар және сол сияқты кейіпкерлерінің ішкі сырын, сезімдерін бейнелеген тұстары көп жағдайда поэзия жанрына тән деп есептелетін бейнелеу ерекшеліктерінің прозада қолданылуы анық байқалады.

Сондай-ақ М. Дулатовтың «Бақытсыз жамал», Ж. Аймауытовтың «Күнікейдің жазығы», «Ақбілек», «Қартқожа», одан кейінгі буын М. Әуезов, С. Сейфуллин, Ғ. Мүсірепов, Т. Әлімқұлов және т.б. қаламгерлердің шығармаларындағы лирикалық мотивтер қазақ прозасының дамуын ілгерілетті, өз кезегінде жаңа туындылардың өмірге келуіне ықпал етті. Әсіресе 1960-70 жылдарда қарқынды дамыды, тіпті тұрақты үдеріске айналды. Осы жылдардағы әдебиет өзінің классикалық нысанасы — адамдық аспектіге бет бұрысы көркем сөз жанрының ішкі мүмкіндігін сарқа қозғауына, көркемдіктің жаңа көкжиегіне деген құлшынысына, әдебиеттің күрделене түсуіне себепші болды. Академик С. Қирабаев: «Соңғы жылдардағы әдеби процестің бір ерекшелігі — талантты жастардың

әдебиетке көптеп келуі. Он-он бес жылдардың айналасында әдебиетке келген топ та біраз іріктеліп қалды. Олардың талантты өкілдері осы дәуір ішіндегі әдеби процеске белсене араласып, әдебиетіміздің жаңа ізденісін, табысын байытуға үлесін қосып жүр. Олар өз дәуірі шындығының жанды суретін ғана емес, замандастарының ішкі сезім күйлерін, оларды толғандырған ой-пікір байлығын ала келді» [16; 84], – деген ойы да ұлттық әдебиетте эстетикалық көпвекторлықтың орын алуына байланысты айтылды.

Әрбір жанр өзінің эволюциялық даму жолында түрлі қоғамдық-әлеуметтік, тарихи-мәдени әсердің негізінде жетіліп отыратыны — диалектикалық шындық. Сол сияқты қазақ прозасы да көркем шығармашылықтағы жанр синкретизмі тұрғысынан батыл эксперименттерге барды. Өйткені катал цензураның бұғауы сәл босаң тартқан «жылымық» жылдарында жазушылар заман келбетін көркемдік таным деңгейінен бағамдауды адам тағдырымен терең сабақтастыратын болды. Прозаның қай жанрында болсын әдебиеттің адамтанудағы мәнін ескеру күшейді. Бұл кешегі постотарлық (посткеңестік) кеңістікті жалпылай қамтыған құбылыс еді. Мұндай жаңашыл үрдіске әдеби-философиялық баға беруге тырысқан Г.А. Белая: «Бүгінгі әдебиеттің құндылық орталығы — адам мен адамзатты жалпыадамзаттың тарихи бірлігі негізінде тану. Бұл шындықты тым ауқымды түсіну деп ойлау дұрыс болмас еді: талдау скальпелі тереңге, терең болғанда, адамның ішіне еніп кетті. Бұл қосбірлік қазіргі прозаның ерекшелігі мен сипатын анықтады» [17; 6], – деп жазды.

Сыншы С. Әшімбаевтың: «Образ жасаудың әлімсақтан белгілі «архаикалық» жолдарының қазіргі әдебиеттің прогресшіл даму жағдайында өрісі бірте-бірте тарылыққырап бара жатқан сияқты. Оның өзі бүгінгі заманғы әдебиетке қойылатын интеллектуалдық талаптарға, әлеуметтік талғамның өсуі мен өзгеруіне, өмірдің алға дамуына сәйкес адам жанының күрделенуіне тікелей байланысты болып отыр» [18; 39], – деген байлам жасауына біз айтып өткен фактор әсер етсе керек. Қоғамдық идеалдың өзгеруіне байланысты өткенді қайта саралуға болады.

Қазақ сөз өнеріндегі мұндай көркемдік ізденіс ұлттық прозадағы лиризмнің жетекші позиция иеленуінен де көруге болады. Әсіресе бұл прозаның орта көлемді жанры — повестердің поэтикалық құрылымынан айқын аңғарылады.

Мысалы, Сайын Мұратбеков туындыларының көбісінде поэтикалық басты ерекшелік — лиризм. Әдебиет теорияшысы Б. Майтанов қазақ прозасындағы мұндай үрдісті психологизм мен лиризм принципінің тұтастануы деп көрсетті. Автор шығарманың баяндау жүйесіне барынша араласса, я болмаса лирикалық кейіпкер ролін атқарса, шығарманың экспрессивті-эмоционалды әсері де арта бермек. Сайын Мұратбеков «Жабайы алма» повесінде соғыс жылдарындағы ауыртпалықты көрсету үшін қиыншылық кезеңіндегі адамдардың қуанышы мен мұңды сәттеріне мейлінше мән беруінде осындай суреткерлік мақсат жатты. Б. Майтанов: «Таныс-бейтаныс жандардың тартысқа түскен тағдырын суреттегенде автор тұлғасы мүлде көрінбейтіндей, жазушы кейіпкерлерімен қосыла отырып, түрлі характердің жан қойнауындағы қалтарыстарға жол табады, қаһарманның рухани дүниесімен бүкпесіз тілдесетін жағдайда қаламгерлік қырағы назармен, оралымды психологизммен, өзі үшін де, өзге үшін де тебіреніске түсетін сыршыл табиғатымен жетеді» [11; 95], – деп жазды. Сайын Мұратбековтің өмір құбылысын шынайы әрі эмоционалды әсермен жеткізетін «Жабайы алма», «Отау үй», «Менің қарындасым», «Жусан иісі», «Райгүл», «Қысқы кеш», «Алғашқы қар», «Кэментоғай» және т.б. шығармалары ұлттық прозада лирикалық сарынның мүмкіндігі мен эстетикалық құндылығын біржола айқындап берді. Ал Т. Нұрмағанбетовтің «Қош бол, ата!», «Қарлығаштың ұясы», «Тұнық су» сияқты повестері және көптеген әңгімесі арқылы лиризмді шырқау биікке көтеріп, ұлттық прозадағы стилдік үрдістен жанрлық ерекшелікке дейін жеткізді.

Бұл кезеңдегі лиризмнің дамуы туралы біз де (осы мақала авторының бірі — Ж. Жарылғапов) алдыңғы зерттеулерімізде «Кейіпкер мен суреткердің сезімдері астасып-араласып келіп отыратын, өмірлік тартыс пен оқиғаға автордың қатыстылығы шебер үйлесіп, табиғи арна табатын лирикалық стиль Д. Исабеков, С. Мұратбеков, О. Бөкей, Ә. Кекілбаев сынды қаламгерлер талантының бір қыры екенін айта келіп: «Бұл орайда Д. Исабековтің «Біз соғысты көрген жоқпыз», С. Мұратбековтің «Жусан иісі», «Жабайы алма», О. Бөкейдің «Бәрі де майдан» повестеріндегі лирикалық әуен, ауыл өмірі, Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі тыл өмірін, қазақ даласының тыныс-тіршілігін суреттеу ерекшеліктерін атап көрсетуге болады... Шығармашылық психологияда нақты бір тақырып ашуға орайы келетін әдеби әдістер мен көркемдік тәсілдер болатынын байқап жүрміз. Аталған шығармалар соның мысалы деп айтуға болады. Жалпы прозадағы мұндай құбылыстар — ғылыми түсінік берілуін күтіп тұрған мәселелердің бірі» [19; 17], – деген пікірді алға тарттық. Прозадағы лиризм табиғатына хақында әлі де ауқымды теориялық ізденістер жасау қажет. Өйткені бұл тарапта әлі де болса өзінің

теориялық анықтамаларын күтіп жатқан мәселелер аз емес. Мәселен, лирикалық бояуы айрықша көрінетін Д. Исабековтің «Бекет» және «Гауһар тас» әңгімелері, Ә. Таразидың «Аяз бен Бибі» хикаяты, Ә. Кекілбаевтың «Бір шоқ жиде» және «Құс қанаты», «Елең-алаң» повестері, О. Бөкейдің «Мынау аппақ дүние», «Қар қызы», «Өліара», «Сайтан көпір» повестері туралы сөз еткенде зерттеушілердің бір тобы «сыршыл психологизм» терминін жиі қолданады. Лирикалық прозада лиризм мен психологизм араласып, стиль түзуде, образ жасауда қызмет ететіні туралы жоғарыда айтып өткенбіз. Бірақ психологиялық талдау жасағанда көбінесе образдық дамудың индивидуалдық принципі басты орынға шығатыны, ал лирикада образ бен қаламгердің сезімдік байланысы алдыңғы орында тұратыны ескеріле бермейді. Осы ойымызды Л. Гинзбургтың «автор санасының белгілі бір мәселелер мен көңіл-күйге негізделген бірлігі — лирикалық кейіпкер болуға қажетті шарт» [20; 155], – деген пікірі дәлелдей түседі.

Оқиғаның бірінші жақтан баяндалуы ғана лирикалық стильдің басты көрсеткіші бола алмайды. Бұл біріншіден, автордың эпикалық идеясымен байланысты болуы мүмкін; екіншіден, шындықты объективті бейнелеуге қызмет етуі мүмкін. Сонымен бірге поэтикалық толқу, монологизм ассоциативтілік сияқты лирикалық формаға тән белгілер де бұл құбылыстың мағынасын толық аша алмайды. Шетелдік зерттеушілер С. Петров, Я. Элсберг, В. Новиков лирикалық прозаны көркемдік жинақтаудың ерекше түрі, тұтас дәуір келбетін кестелейтін ойлар мен сезімдерге сәйкес келетін авторлық «меннің» шығармада міндетті түрде бой көрсетуі деп саралайды.

Ал С. Айтуғанованың «Лирикалық прозаның эпикалық шығармадан артықшылығы — ойдың талқылануына көнбейтіндігі және келмейтіні деп келтіреді. Онда бірінші орында семантикалық мән емес, сөздің әуені тұрады деп тұжырымдайды. Мұнда сюжет айтарлықтай рөл атқармайды, лирикалық жазушының шеберлігі жоғары болған сайын, оның әңгімелерінде сюжет соғұрлым белгісіз болады. Лирикалық прозада бастан-аяқ үзілмей дамып отыратын сюжет көп кездеспейді де кейіпкерлердің бүкіл бастан кешкен көңіл-күй әсерімен белгілі бір желі пайда болып отырады. Оны лирикалық желі деп атауға болады. Лирикалық прозаның кейіпкерлері эпостық шығармадағы күрделі сияқты оқиғаларға, іс-әрекеттерге негізделмейді, қайта ойламаған жерден күтпеген жағдайды, өзгерістерді бастан өткеріп отырады» [12; 50], – деген ойы ғылыми тұрғыдан нақты дәлелдермен негізделген ауқымды зерттеу өзегі болуы қажет.

Нәтиже мен оның талқылануы

«Қазақ прозасы әдебиетіміздің өзге жанрлары сияқты өзінің кең құлаштығымен де, көркемдік-эстетикалық қуатымен де халқымыздың рухани өмірінде ерекше орын алады. Замана ағымының қилы кезеңінде ширап-шыныққан сөз өнерінің тақырыптық тұрпаты үздіксіз дамытып, жаңаланып, дамиды. Ел басына түскен қиындықтар ұлттың сана-сезімінің, ұлттық идеяның дамуына түрткі болды» [21; 14]. Ал қазақ прозасының жанрлық тұрғыдан жетіле түсуінде, стильдік тұрғыдан түрлене түсуінде прозадағы лиризм құбылысының орны айрықша. Жалпы лирикалық мазмұн шығарманың барлық жүйесіне жетекшілік жасап, баяндаудың ерекше эмоционалды құрылымын жасайды. Лирикалық прозаның назары шындықтың тікелей бейнесінде емес, сол шындықтың жазушыға, кейіпкерге және оған жақын адамына тигізетін әсері болып табылады. «Лирика өзінің табиғатында сезім мен ойдың поэтикалық нәтижесі, концентраты» [22; 46], – деп жазады профессор Б. Кәрібаева. Көптеген зерттеуде лирикалық принципке қарағанда эпикалық принциптің артықшылығын көрсетуге деген ұмтылыс бірінші кезекте тұрады. Әрине лирикалық бастаудың поэзиядағы көрінісі мен прозадағы лирикалық принциптің көрінуінде едәуір айырмашылық бар.

«Лиризм» ұғымы жайлы алғаш пікір білдірген Гегельдің ойынша, романтикалық шығармалардың мазмұнының артықшылығы — жеке адамның ішкі рухани өмірін, сезімдердің әр алуандылығын бере алуы. Бұл тұрғыдан алғанда, ішкі толғаныс сырттай беріле алмағандықтан, күрделенеді. Осыдан келе, жазушы кейіпкердің ішкі әлемін беру үшін лирикаға жүгінеді. Оның айтуынша, «лиризм — романтикалық өнердің негізгі стихиялы ерекшелігі» [23; 506]. Бұдан кейіпкердің сезімін оның ішкі ой толғанысы, яғни монолог арқылы беру лирикалық прозаға тән басты ерекшеліктің бірі екенін көре аламыз. «Лирикалық өнер әрі романтикалық, әрі реалистік негіздерде өмір сүреді» [24; 132], – деген С.А. Липин лиризмнің белгілі бір көркемдік әдістер мен бағыттарға тәуелсіздігін, психологизм сияқты әдебиеттің «тектік» қасиетіне бейім екенін аңғартады.

Лирикалық прозаның поэзиямен тікелей және туыстық байланысынан іздеуге бұл орайдағы зерттеулердің дұрыс стратегиясы болып табылады. Өйткені «лириканы, лиро-эпикалық поэмаларды талдау прозалық жанрдағы лирикалық принципті зерттеуге көп нәрсе береді» [25; 11].

Мұндай шығармаларда айтушы тұлғасы — композицияның негізі. Ол тек қана оқиғаны айтып қоймайды, сонымен қатар шындықты өзінің қабылдауы арқылы өткізіп, оған поэтикалық өзгеріс енгізе отырып береді. Мұнда бәрі кейіпкер сезімі арқылы өтіп, оның көңіл күйіне сәйкес беріледі. Жазушы тудырған образдарда персонаж мінезінен тыс нәрселер де жасырынып жатады. Олар негізгі оймен бірге автордың көңіл-күйін де білдіруге мүмкіндік береді. Жалпы әлемдік прозасының поэтикалық құрамына талдау жасаған зерттеушілер бұл жанрдың тақырыптық, образдық тұрғыдан ғана емес поэтикалық стиль тұрғысынан да жаңарып, түлегенін айтып келеді. Кейінгі жылдары модернистік және постмодернистік үрдістер ығыстыра бастағанымен, лирикалық прозаның бай дәстүрін, эстетикалық құндылығын жоққа шығара алмайды. Тіпті лирикалық прозаға тән стильдердің модернистік эстетикаға да әсер ету мүмкіндігі де бар.

Қорытынды

Жалпы лирикалық баяндау формалары прозаның жанрлық түрлерінде әртүрлі қызмет жасайды. Поэтикалық басымдығын лиризм, әңгіме, повестерде толық көрсете алса, роман сынды көлемді жанрда полифониялық сипатта болады. Себебі романда дәуір дидарын көбінде ауқымды қамту міндеті болғандықтан, ол әртүрлі ракурстан көрінуі тиіс. XX ғасырдың екінші жартысынан басталған лирикалық проза турасындағы зерттеулерге қарап, мынадай тұжырым жасауға болады: Біріншіден, лирикалық проза поэтикасы автордың жеке санасының көрсеткіші. Шығарма құрылымынан барынша ауқымды орын алатын оның рухани әлемі болып келеді; екіншіден, хронология, сюжет, себеп-салдарлық және басқа байланыстар екінші кезекке қойылады. Өйткені бұлар психологиялық процестің ерекшеліктеріне қарсы келеді; үшіншіден, кейіпкердің объективті әлемі және қоршаған құбылыстар әлемі бір-бірін толықтыра отырып, тұтастықты құрайды. Осы себепті, лирикалық прозада әлем қаһарманның және автордың көзімен көрінеді. Яғни эпикалық бастау субъективті тенденцияға жатады; төртіншіден, шығарма поэтикасы және баяндау субъективтілік дәрегейіне көшіп, композиция көп жағдайда эмоционалды тақырыптарға жатқызылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Jarman M. The Lirik in Verse and Prose / M. Jarman // The Hudson Review. — 2019. — Vol. 72. — No. 2. — P. 343–351.
- 2 Parras J.A. Modern poetic prose: Lyricism, narrative, and the social implicatioons of generic form / J.A. Parras. — Columbia University, 1996.
- 3 Starr G.G. Rereading Prose Fiction: Lyric Convention in Aphra Behn and Eliza Haywood / G.G. Starr // Eighteenth-Century Fiction. — 1999. — Vol. 12. — No. 1. — P. 1–18.
- 4 Starr G.G. Lyric Generations: Poetry and the Novel in the Long Eighteenth Century / G.G. Starr. — JHU Press, 2015.
- 5 Malroux C. Translating Douglas Dunn into French, or how to steer between the prosaic and the lyrical / C. Malroux // Forum for Modern Language Studies. — Oxford University Press, 1997. — Vol. 33. — No. 1. — P. 21–26.
- 6 Тамарченко Н.Д. Теория литературы: [в 2 т.] учеб. пособие для студ. вузов / Н.Д. Тамарченко, В.И. Тюпа, С.Н. Бройтман; под ред. Н.Д. Тамарченко. — М.: Академия, 2004. — Т. 1. — 512 с.
- 7 Павловский А.И. О лирической прозе. О. Берггольц и В. Солоухин / А.И. Павловский // Время. Пафос. Стиль. — М.; Л., 1965. — С. 247–289.
- 8 Бальбуров Э.А. Поэтика лирической прозы (1960–1970-е годы) / Э.А. Бальбуров. — Новосибирск: Наука: Сиб. отд-ние, 1985. — 132 с.
- 9 Лирическое начало и его функции в художественном произведении: Межвузовский сборник научных трудов. — Владимир, 1989. — 186 с.
- 10 Қазақ әдебиеті: энциклопедия. — Алматы: Қазақстан даму институты, 1999. — 750 б.
- 11 Майтанов Б. Қазақ прозасындағы замандас бейнесі / Б. Майтанов. — Алматы: Ғылым, 1982. — 75 б.
- 12 Айтуғанова С. Прозадағы лиризм / С. Айтуғанова // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Филология сериясы. — 2010. — № 4 (34). — Б. 49–52.
- 13 Белинский В.Г. Разделение поэзии на роды и виды. Собр. соч. / В.Г. Белинский. — Москва: Художественная литература, 1978. — Т. 3. — 621 с.
- 14 Эльяшевич А.П. О лирическом начале в прозе / А.П. Эльяшевич // Звезда. — 1961. — № 8. — С. 193–196.
- 15 Исмакова А.С. Казахская художественная проза: Поэтика. Жанр. Стиль / А.С. Исмакова. — Алматы: Ғылым, 1998. — 94 с.
- 16 Қирабаев С. Екі томдық шығармалар жинағы: [2 томдық] / С. Қирабаев. — Алматы: Жазушы, 1992. — Т. 2. — 544 б.
- 17 Белая Г.А. Художественный мир современной прозы / Г.А. Белая. — Москва: Наука, 1983. — 191 с.

- 18 Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік: Сын мақалалар, портреттер эссе / С. Әшімбаев. — Алматы: Жазушы, 1993. — 624 б.
- 19 Жарылғапов Ж. XX ғасыр соңындағы қазақ прозасындағы идеялық-эстетикалық мәселелері / Ж. Жарылғапов. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2003. — Б. 7.
- 20 Гинзбург Л. О лирике / Л. Гинзбург. — Ленинград: Советский писатель, 1974. — 409 с.
- 21 Айтуғанова С. Проза жанрының жаңа бағыттары және көркемдік ізденістер / С. Айтуғанова // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. Филология сериясы. — 2021. — № 1. — Б. 14–18.
- 22 Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ лирикасы / Б. Кәрібаева. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 1993. — 312 б.
- 23 Гегель Г.В.Ф. Эстетика: монография: [в 2-х т.] / Г.В.Ф. Гегель. — М.: Наука, 1999. — Т. 2. — С. 603.
- 24 Липин С.А. Идейное единство и художественное многообразие советской прозы / С.А. Липин. — М.: Мысль, 1974. — С. 336.
- 25 Курочкина А.В. Поэтика лирической прозы Б. Зайцева: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.В. Курочкина. — Самара, 2003. — 25 с.

М.С. Амангельдина, Ж.Ж. Жарылғапов, К.С. Калыбекова

Поэтика лирической прозы: жанрово-стилевые вопросы

В статье глубоко исследуются понятия лиризма в прозе и лирической прозы, рассматриваются научные взгляды на лирическую прозу писателя, методы и принципы ее создания. Вопросы обсуждаются на основе литературно-теоретических мнений отечественных и зарубежных ученых. Предлагаются мнения и выводы о эстетической роли лирики в прозе. Также рассматриваются исследования лирической прозы в казахской литературе. В общем, дается глубокое понимание термина «лирический герой» и его анализ. Обсуждаются мнения и взгляды ученых и исследователей. Упоминается и исследуется множество лирических произведений. То есть обсуждаются жанровые особенности лирической прозы и ее традиционное место среди других жанров. В литературоведении существует несколько точек зрения на определение лирической прозы. Особенно к концу XX века лирический процесс в развитии казахской прозы по-разному трактуется учеными и критиками, а в произведениях литературоведов некоторые рассматривают и анализируют его не в смысле жанра, а как описание стиля, выражающего в прозе эмоциональные, волнующие душу явления. Всесторонне анализируются становление и развитие лирической прозы в казахской литературе, жанровые и стилистические особенности. Их учитывают все элементы, составляющие структуру и содержание лирической прозы, а также фактор структуры и предметности, способы организации, формы повествования. Период развития лирической прозы в казахской литературе связан с ее проявлением в творчестве многих писателей, продолжавших традицию Абая в начале XX века. В статье показана функция лирической поэзии в описании многих сцен, таких как чувство любви двух молодых людей, тяготы судьбы, душа героя, его радость и страдания, и проанализированы подобные произведения. Поскольку нет конкретного научного определения термина «лирическая проза», рассматривается мнение учёного. То есть в работах литературоведов она определяется не как жанр, а как стиль, выражающий эмоциональные и художественные явления в прозе. В связи с этим в некоторых статьях не указываются критерии лирической прозы в соответствии с её жанровой спецификой. Соответственно, многие лирические произведения отмечены и проанализированы учеными и исследователями, и их анализ, несомненно, трогателен и изучен.

Ключевые слова: проза, жанр, драматургия, направление, личность, стиль, лирика, лиризм.

M.S. Amangeldina, Zh.Zh. Zharylgapov, K.S. Kalybekova

Poetics of lyrical prose: genre and style issues

The article deeply explores the concepts of lyricism in prose and lyrical prose, examining scientific perspectives on the lyrical prose of the writer, as well as the methods and principles of its creation. The issues are discussed based on literary-theoretical viewpoints from both domestic and foreign scholars. Opinions and conclusions about the aesthetic role of lyricism in prose are proposed. The research on lyrical prose in Kazakh literature is also considered. Overall, a profound understanding of the term “lyrical hero” and its analysis is provided. The article discusses the opinions and views of scholars who have thoroughly researched this field. It analyzes the works of various researchers and scholars. Numerous lyrical works are mentioned and examined, emphasizing the genre characteristics of lyrical prose and its traditional place among other genres. Several approaches to defining lyrical prose in literary studies are presented. Especially since the end of the 20th century, the lyrical trend in the development of Kazakh prose has been interpreted differently by scholars and critics, and in the works of some literary critics, it is considered and analyzed not in a genre sense, but

as a stylistic characteristic expressing emotional, soul-stirring phenomena in prose. The formation and development of lyrical prose in Kazakh literature, its genre, and stylistic features are comprehensively analyzed. All elements that make up the and structure and content of lyrical prose, as well as their factors of formation and subjectivity, methods of organization and forms of narrative are considered. The period of the development of lyrical prose in Kazakh literature was associated with its manifestation in the works of many writers who continued the Abai tradition at the beginning of the 20th century. The article shows the function of lyrics in describing many scenes, such as the feeling of love between two young people and the hardships of fate, and the character's soul, joy and suffering, and analyzes such works. Since there is no specific scientific definition of the term "lyrical prose", the opinion of the scientist is considered. That is, in the works of literary critics, it is not defined in the sense of a genre, but as a style that expresses emotional and phenomena in prose. In this regard, some articles do not specify the criteria for lyrical prose in accordance with its genre characteristics. Accordingly, many lyrical works are mentioned and analyzed by scientists and researchers, which are clearly discussed and studied.

Keywords: prose, genre, drama, direction, personality, style, lyrics, lyricism.

References

- 1 Jarman, M. (2019). The Lirik in Verse and Prose. *The Hudson Review*, 72, 2, 343–351.
- 2 Parras, J.A. (1996). *Modern poetic prose: Lyricism, narrative, and the social implications of generic form*. Columbia University.
- 3 Starr, G.G. (1999). Rereading Prose Fiction: Lyric Convention in Aphra Behn and Eliza Haywood. *Eighteenth-Century Fiction*, 12, 1, 1–18.
- 4 Starr, G.G. (2015). *Lyric Generations: Poetry and the Novel in the Long Eighteenth Century*. JHU Press.
- 5 Malroux, C. (1997). Translating Douglas Dunn into French, or how to steer between the prosaic and the lyrical. *Forum for Modern Language Studies*, 33, 1, 21–26. Oxford University Press.
- 6 Tamarchenko, N.D., Tiupa, V.I., & Broitman, S.N. (2004). *Teoriia literatury* [Theory of literature]. (Vols. 1-2.; Vol. 1). Tamarchenko, N.D. (Ed.). Moscow: Akademia [in Russian].
- 7 Pavlovskii, A.I. (1965). O liricheskoi proze. O. Berggolts i V. Soloukhin [About lyrical prose. O. Berggolts and V. Soloukhin]. *Vremia. Pafos. Stil. — Time. Pathos. Style*, 247–289. Moscow; Leningrad [in Russian].
- 8 Balbuurov, E.A. (1985). *Poetika liricheskoi prozy (1960–1970-e gody)* [Poetics of lyrical prose (1960-1970s)]. Novosibirsk: Nauka: Sibirskoe otdelenie [in Russian].
- 9 *Liricheskoe nachalo i ego funktsii v khudozhestvennom proizvedenii* [Lyrical beginning and its functions in a work of art]. Vladimir [in Russian].
- 10 *Qazaq adebieti: entsiklopediia* [Kazakh literature: encyclopedia]. Almaty: Qazaqstan damu unstituty [in Kazakh].
- 11 Maitanov, B. (1982). *Qazaq prozasyndagy zamandas beinesi* [The image of a contemporary in Kazakh prose]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 12 Aituganova, S. (2010). Prozadagy lirizm [Lyricism in prose]. *Abai atyndagy Qazaq Ultyq Pedagogikalyq Universitetinin khabarshysy. Filologiya seriiasy — Abai Kazakh National Pedagogical University Bulletin. Philology series*, 4 (34), 49–52 [in Kazakh].
- 13 Belinskii, V.G. (1978). *Razdelenie poezii na rody i vidy. Sobranie sochinenii. T. 3* [Division of poetry into genres and types. Collected works. Vol. 3]. Moscow: Khudozhestvennaia literatura [in Russian].
- 14 Eliashevich, A.P. (1961). O liricheskom nachale v proze [About the lyrical beginning in prose]. *Zvezda*, 8, 193–196 [in Russian].
- 15 Ismakova, A.S. (1998). *Kazakhskaiia khudozhestvennaia proza: Poetika. Zhanr. Stil* [Kazakh artistic prose: Poetics. Genre. Style]. Almaty: Gylym [in Russian].
- 16 Kirabaev, S. (1992). *Eki tomdyq shygarmalar zhinagy* [Two-volume collection of works]. (Vols. 1-2.; Vol. 2). Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 17 Belaia, G.A. (1983). *Khudozhestvennyi mir sovremennoi prozy* [Artistic world of modern prose]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 18 Ashimbaev, S. (1993). *Shyndyqqa suispenshilik: Syn maqalalar, portretter esse* [Love for truth: Critical articles, portraits essay]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 19 Zharylgapov, Zh. (2003). *XX gasyr sonyndagy qazaq prozasyndagy ideialyq-estetikalyq maseleleri* [Ideological and aesthetic issues in Kazakh prose at the end of the 20th century]. Karaganda: Qaragandy memlekettik universitetinin baspasy [in Kazakh].
- 20 Ginzburg, L. (1974). *O lirike* [About lyrics]. Leningrad: Sovetskii pisatel [in Russian].
- 21 Aituganova, S. (2021). Proza zhanrynyn zhana bagyttary zhane korkemdik izdenister [New directions and artistic searches of the prose genre]. *Euraziia gumanitarlyq institutynyn khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of the Eurasian Humanities Institute. Philology series*, 1, 14–18 [in Kazakh].

22 Karibaeva, B. (1993). *Qazirgi qazaq lirikasy* [Modern Kazakh lyrics]. Karaganda: Qaragandy memlekettik universitetinin baspasy [in Kazakh].

23 Gegel, G.V.F. (1999). *Estetika* [Aesthetics]. (Vols. 1-2.; Vol. 2). Moscow: Nauka [in Russian].

24 Lipin, S.A. (1974). *Ideinoe edinstvo i khudozhestvennoe mnogoobrazie sovetskoi prozy* [Ideological unity and artistic diversity of Soviet prose]. Moscow: Mysl [in Russian].

25 Kurochkina, A.V. (2003). Poetika liricheskoi prozy B. Zaitseva [Poetics of lyrical prose of B. Zaitsev]. *Extended abstract of candidates's thesis*. Samara [in Russian].

Information about the authors

Amangeldina, Mereke Sarsenbekovna (corresponding author) — Doctoral student, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: mereke_amangeldina@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8839-2613>

Zharylgapov, Zhansaya Zhanazievich — Doctor of Philological Sciences, Professor, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: zharylgapov_zhan@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2086-0457>

Kalybekova, Kalamkas Sagindikovna — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: kalam_09@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2441-8810>